

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АТТИЧНОЇ ЧОРНОЛАКОВОЇ КЕРАМІКИ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Огляд історії вивчення аттичної чорнолакової кераміки, що походить з розкопок античних пам'яток Північного Причорномор'я, дав змогу виділити три основні етапи в дослідженні цього різновиду довізного посуду. Охарактеризовано нинішній стан його вивчення у різних центрах регіону.

К л ю ч о в і с л о в а: антична доба, Північне Причорномор'я, аттичний чорнолаковий посуд, історіографія.

Вивчення чорнолакового аттичного посуду із античних міст Північного Причорномор'я розпочалося разом з археологічними розкопками пам'яток цього регіону. Але як об'єкт дослідження ця масова категорія керамічного імпорту виокремилася значно пізніше. Зважаючи на те, що дослідження античних пам'яток Середземномор'я передувало археологічним розкопкам на північному узбережжі Чорного моря, то й вивчення матеріалів і вдосконалення методики польових досліджень почалося там раніше. Це сприяло накопиченню колекцій, що стали базовими для подальшого вивчення певних категорій кераміки, зокрема столового посуду. Отже, на час розпочатих стаціонарних археологічних досліджень античних центрів Північного Причорномор'я, передовсім з 1902 р. Ольвії, було повною мірою враховано досвід цих робіт.

Аттична чорнолакова кераміка посідає особливе місце серед артефактів, здобутих під час розкопок. Її хронологія, розроблена за масовими знахідками на еталонних пам'ятках, особливо в Афінах, є надійною основою для датування такої кераміки в Північному Причорномор'ї, що надає їй значимості хроноіндикатора. Датування окремих різновидів посуду разом з дослідженнями стратиграфії пам'яток уможливило вивчення складу аттичної чорнолакової кераміки та встановлення кількісних її показників для певного часу. Це, своєю чергою, сприяє значно ширшому вивченню питання, пов'язаного з розвитком торгівельно-економічних зносин певного центру та регіону загалом з античним Середземномор'ям.

Історія дослідження аттичної чорнолакової кераміки з Північного Причорномор'я становить окремий інтерес. Одразу наголосимо, що доволі тривалий час, а саме, з рубежу ХІХ—

ХХ ст. і до 1917 р. її вивчення обмежувалося поодинокими публікаціями окремих зразків чорнолакового посуду, зокрема, поданих у звітах і повідомленнях Імператорської Археологічної комісії про результати розкопок (ОАК 1898; 1902). У них згадується посуд з Ольвії та Херсонеса, вкритий «чорною пастою», тобто лаком, та іноді описано якусь форму та проілюстровано схематичним рисунком (Мальмберг 1892, с. 24). Слід також згадати й численні публікації Б.В. Фармаковським ольвійського матеріалу (Фармаковський 1904, с. 9—10; 1909, с. 49; 1918, с. 21; 1925; 1929), серед якого в переліку знайдених речей згадується й аттичний чорнолаковий посуд, але тільки зрідка проілюстрований. Тому окремої уваги заслуговує стаття, присвячена кераміці з колекції Н.Ф. Романченка. В ній детально описано аттичний чорнолаковий кілік, який надалі нерідко згадується в літературі як «кілік типу Романченка». Це перша повноцінна публікація чорнолакової посудини із штапованим орнаментом з фотографіями та рисунками (Фармаковський 1911, с. 134—141). Значно гіршою була ситуація з публікацією таких знахідок з Херсонеса та Пантикапея. У звітах чорнолакова кераміка згадувалася вкрай рідко (Шкорпил 1904, с. 56; 1910; Косцюшко-Валюжинич 1906, с. 32; 1912, с. 105, 113, 114). Привертає також увагу той факт, що навіть ті рідкісні публікації представляли переважно цілі форми, які походили із розкопок некрополів.

Цілком звітний характер мали також й публікації результатів археологічних досліджень від кінця 1920-х і до початку 1940-х рр. Але саме відтоді починаються публікації масових знахідок чорнолакового посуду не тільки з некрополів, а й з розкопок міст і поселень. Тут, у першу чергу, треба згадати звіт Херсонеської археологічної експедиції за 1935—1936 рр. (Белов 1938). У ньому вже приділено значну увагу чорнолаковому посуду, однак автор обмежив-

ся публікацією лише окремих фрагментів, без малюнків профільних частин. До того ж часу відносяться звітні публікації про дослідження в Ольвії (Леви 1940, с. 114—125) і в містах Боспору — Мірмекії і Тірітаці (Книпович, Славин 1941, с. 43; Гайдукевич, Леви, Прушевская 1941, с. 121, 134; Гайдукевич 1949). В цих роботах знахідки аттичного чорнолакового посуду хоча й були виокремлені з-поміж інших, але ще без будь-яких спроб їх систематизації.

Таким чином, початковий етап у вивченні аттичної чорнолакової кераміки з Північного Причорномор'я, що тривав від рубежу ХІХ—ХХ ст. і до початку 1940-х рр., зводився до виокремлення її із загалу керамічних знахідок, констатації фактів її наявності та поступового усвідомлювання необхідності публікації не лише окремих цілих форм, але й масового, переважно фрагментованого, матеріалу.

Наступний етап у вивченні цього різновиду посуду розпочався з 1950-х рр. Саме тоді видали перші узагальнювальні праці з дослідження розписної кераміки, в яких чільне місце посідає й аттична чорнолакова (Блаватский 1953, с. 31, 52; Книпович 1955, с. 363). Дослідників цікавили не так морфологічні особливості цього посуду, а переважно питання його хронології. Зокрема, значну увагу приділяли зміні якості лакового покриття впродовж часу виробництва такої кераміки, що, разом з морфологією форм, і було покладено в основу її хронології. Нині ці роботи становлять історіографічний інтерес, але вони маркують початок всебічного вивчення аттичної чорнолакової кераміки як окремого різновиду матеріальної культури великого регіону. Оскільки не всі типи аттичного чорнолакового посуду, відомі за розкопками середземноморських пам'яток, були знайдені на території Північного Причорномор'я або представлені цілими формами, саме монографію В.Д. Блаватського, в якій їх подано, слід вважати важливою віхою у вивченні імпоротної кераміки в нашому регіоні.

Тривалий досвід вивчення аттичної чорнолакової кераміки привів дослідників до висновку, що вона становить наймасовішу групу імпортованої кераміки з Афін до міст Північного Причорномор'я — Ольвії, Тіри, Ніконія, Херсонеса, Керкінітіди, а також Боспору. На це традиційно звертають увагу всі, хто опрацьовував цей масовий матеріал, незалежно від того, з якої пам'ятки він походить (Онайко 1966, с. 26; див. також: Вдовиченко, Николаенко 2011, с. 43, 44). Й.Б. Брашинський, розглядаючи торговельні зв'язки Афін з містами Північ-

ного Причорномор'я, наголошував, що, починаючи від кінця VI ст. до н. е., найактивніші зносини з містами Боспору та Ольвією фіксуються з другої половини IV ст. до н. е., на що вказує значна кількість аттичної чорнолакової кераміки того часу (Брашинский 1963, с. 141). Такої ж думки дотримувалася і Ю.І. Козуб (Козуб 1974, с. 40), і вона домінує і нині, хоча й зазнала певних коректив.

У дослідженні аттичного чорнолакового посуду в цей період важливими були праці, в яких охарактеризовано керамічні комплекси міст та поселень і їх основні складові. Вони демонструють певний поступ у дослідженні аттичної чорнолакової кераміки в контексті загального вивчення археології та історії розвитку античних міст, хоча ще не містять детального вивчення саме до цієї категорії матеріалу. У ранніх роботах, у яких так чи інакше розглянуто аттичну чорнолакову кераміку з Північного Причорномор'я, її традиційно представлено в загальних результатах археологічного дослідження міст Боспору та Ольвії. Так, Л.Ф. Силантьєва проаналізувала та надала опис аттичного посуду з некрополя Німфея (Силантьєва 1959, с. 43, 60, 61, 76—79). Нагадаємо також про узагальнювальні, хоча вибіркові, публікації матеріалів розкопок ольвійського теменоса (Леви 1956, с. 60—67; 1964, с. 16). Матеріали з Херсонеса також спеціально не досліджувалися, а аттичну кераміку подано традиційно на дрібномасштабних загальних фото разом з її переліком у звітах без належної атрибуції та датування. Типовий приклад — публікація Г.Д. Беловим матеріалів з елліністичного будинку в Херсонесі, де автор надав фото, зокрема й аттичної чорнолакової кераміки та рисунки лише кількох рибних блюв. Щоправда, описуючи кераміку, дослідник приділив увагу якості лаку як одній з головних прикмет для її датування (Белов 1962, с. 177). Загалом у цей час увага до чорнолакового посуду поступалася публікаціям аттичного імпорту інших різновидів — чорно- та червонофігурного. Тож, за активного залучення до наукового обігу матеріалів з різних пам'яток регіону, брак спеціальних публікацій цієї категорії посуду ставав все відчутнішим.

Важливим рубежем тут можна вважати середину 1970-х рр., коли розпочалося активне вивчення чорнолакового аттичного посуду, що продовжується й нині. Основою цих досліджень є фундаментальні розробки масових матеріалів з Афінської агори (Sparkes, Talcott 1970, с. 1—186). Звісно, за постійного вдосконалення методики розкопок, використання

новітніх технологій фіксації об'єктів і артефактів відбувається й постійне уточнення датувань окремих типів посуду. Та саме відтоді все більше уваги приділялося аттичному чорнолаковому посуду із різних північнопричорноморських центрів і поселень сільських округ. Проте, вивчено його в окремих центрах українерівномірно.

Дослідники Ольвії постійно наголошують про знахідки великої кількості аттичного чорнолакового посуду, представленого різноманітними формами: в передмісті (Козуб 1975, с. 19), в житлових кварталах (Лейпунская 1986, с.36), на Західному теменосі (Русяєва, Назарчук 2006, с. 169—177). Оскільки ці дослідження були націлені на узагальнення результатів про розкопки певних ділянок міста, то цьому завданню була підпорядкована й інформація про чорнолаковий посуд, що обмежувалася найзагальнішою його характеристикою.

На цьому тлі виняток становлять публікації останнього часу. Йдеться, зокрема, про залучення до наукового обігу матеріалів з розкопок Нижнього міста Ольвії, в якій аттичний чорнолаковий імпорт розглянуто відповідно до контекстів, в яких його виявлено, та визначено дати згідно з нинішніми здобутками в хронології. Матеріал подано за періодами: пізня архаїка — кінець VI — початок V ст. до н. е.; класика — V—IV ст. до н. е.; ранній еллінізм — кінець IV — середина III ст. до н. е.; розвинутий еллінізм — друга половина III ст. до н. е.; пізній еллінізм, в якому виділено декілька етапів: II ст. до н. е.; кінець II ст. до н. е. — I ст. до н. е. Для кожного періоду встановлено виникнення нових форм, розвиток їх та припинення існування деяких типів аттичного чорнолакового посуду. Ця робота цінна тим, що має і детальний каталог знахідок з рисунками та фото (Handberg, Peterson 2010, с. 187—197). Проте, в роботі було опубліковано матеріали з окремих комплексів, без залучення масових матеріалів зі всієї ділянки. Слід відзначити й узагальнювальну публікацію матеріалів з північної частини Центрального житлового кварталу. В цьому разі до наукового обігу введено всі матеріали, що походять з культурних нашарувань і комплексів, згідно з усталеною типологією розглянуто форми, декоративні елементи, штампи, уточнено датування окремих форм, наведені статистичні дані щодо типології окремих форм у стратиграфічній колонці, окремо розглянуто штаповані орнаменти (Назарчук 2014, с. 312—356). Саме такий виклад матеріалу, що супроводжується рисунками профілю посуду чи його фраг-

ментів, відповідає нинішнім вимогам вивчення цього, та й будь-якого іншого, посуду.

Щодо публікацій матеріалів з некрополя Ольвії різних періодів його функціонування, то В.М. Скуднова детально описала інвентар з могил архаїчного часу. З-поміж найпоширеніших форм аттичної чорнолакової кераміки дослідниця наголосила на таких як ольпи, скіфоси, сільнички, кіафи, аски, гутуси та фіали, а також виділила групи кіліків і проаналізувала морфологічний розвиток чаш на ніжці (Скуднова 1988, с. 15—19). Натомість Ю.І. Козуб у праці, присвяченій некрополю Ольвії класичного часу, висвітлила основні форми аттичної кераміки цього періоду, яку клали в могили, — кіліки, келихи, скіфоси, сільнички, чаші та гутуси (Козуб 1974, с. 41—59). М. Парович-Пешикан, досліджуючи інвентар поховань з некрополю Ольвії елліністичного часу, виокремила типи столового посуду та наголосила, що з-поміж нього дуже часто трапляється саме аттична чорнолакова кераміка (Парович-Пешикан 1974, с. 69—90).

Водночас автори цих фундаментальних робіт, в яких розглянуто інвентар поховань з некрополя Ольвії, цілеспрямовано не аналізували аттичну чорнолакову кераміку, а розглядали її лише в контексті поховального інвентарю та акцентували увагу на типах посуду, який найчастіше вміщували в могилу, — посуд для пиття вина та спеціальні форми.

Із праць останнього часу відзначимо детальний аналіз аттичного чорнолакового посуду з поселення ольвійської хори Козирка 2 (Данильченко 2000, с. 217—222) та ті, в яких за детального аналізу інвентарю поховань, досліджених Б.В. Фармаковським у 1896 та 1901 рр., обґрунтовані датування виявленої в них чорнолакової кераміки (Журавлев, Ломтадзе 2007, с. 79, 83, 84).

Серед пам'яток Північно-Західного Причорномор'я слід згадати й матеріали з Тіри. Уявлення про поширення аттичного чорнолакового посуду в Тірі можна скласти за публікаціями Т.Л. Самойлової. Вивчаючи торгові зв'язки цього поліса з Афінами на підставі знахідок такої кераміки, дослідниця встановила найпоширеніші типи чорнолакового посуду, що імпортувався до міста. Переважно це посуд для розливу та пиття вина, а також рибні блюда, тобто типовий набір для поселенських пам'яток (Самойлова 1988; 2002, с. 282—287).

Вкрай незадовільна ситуація із вивчення аттичної чорнолакової кераміки в Херсонесі змінилася лише в останні півтора десятиліття. У

публікації керамічного комплексу з ділянки «Базиліка 1935 р.» С.В. Ушаков приділив увагу й аттичній чорнолаковій кераміці — констатував численність такого посуду та перерахував найпоширеніші його форми (сільнички, миски, чаші), а також вказав на морфологічні їх особливості. Зокрема, виокремлено чорнолакову розписну кераміку в стилі «західного схилу Афіньської агори» (Ушаков 2010, с. 7—26). Слід згадати й інші публікації окремих знахідок з Херсонеса (Рыжова 2004, с. 196—202), а також ті, в яких проаналізовано розписну кераміку з раніших розкопок хори Херсонеса, зокрема й аттичної чорнолакової (Вдовиченко, Николаєнко 2011). У них детально описані рідкісні, а також масові знахідки аттичного посуду — чорнолакові кратери, канфари та чаші з накладним орнаментом.

Спеціальне монографічне дослідження імпортної та місцевої чорнолакової кераміки з пам'яток Північно-Західної Таврики здійснила Т.В. Єгорова. Дослідниця приділила значну увагу історії вивчення цього джерела, а також висвітлила способи виготовлення і встановила типи знайденої там аттичної чорнолакової кераміки (Єгорова 2009). Ця робота відзначається чіткою типологією, завдяки чому масовий матеріал постає надійним джерелом для вирішення різних проблем: статистичні показники уможливають по-новому розв'язувати питання постачання столового посуду цього виду на хору, а нинішні методи датування із залученням широкого кола аналогій роблять його надійним хроноіндикатором для вузького датування певних будівельних періодів. Ще одна праця дослідниці присвячена масовим керамічним знахідкам з городища Чайка (Єгорова 2014).

Матеріалам з некрополя Херсонеса присвячено чимало спеціальних і загальних робіт. Більшість дослідників традиційно вказує на значну кількість аттичного чорнолакового посуду в супроводі поховань. Г.Д. Белов, досліджуючи некрополь Херсонеса класичного та елліністичного часів, навів типологію основних форм чорнолакового посуду за морфологічними ознаками (Белов 1976, с. 115—118). Знахідки такого посуду із некрополя Херсонеса до римського часу опрацював, згідно з нинішніми вимогами, Р.В. Стоянов. Автор детально описав морфологічні особливості посуду та різноманітні штамповані орнаменти, а головне, правильно встановив, принаймні, час його виготовлення. Все це суттєво допомогло уточнити хронологію поховань некрополя раннього часу (Стоянов 2007, с. 245—282).

С.Ю. Монахов та Є.Я. Рогов детально описали керамічні комплекси некрополя поселення херсонеської хори Панське I в Західній Тавриці. Хоча чорнолаковий посуд там численний, дослідники спеціально не зупинялися на ньому, а розглянули лише в контексті поховального інвентарю (Монахов, Рогов 1990, с. 129). Значно більше уваги приділили аттичній чорнолаковій кераміці Є.Я. Рогов та І.В. Тункіна у статті, присвяченій розписному та чорнолаковому посуду з некрополя Панське I (Рогов, Тункіна 1985, с. 159—175), а згодом Є.Я. Рогов — у монографії.

Є.Я. Рогов розділив посуд кінця V—IV ст. до н. е. за функціональним призначенням: для пиття, олії та ін., а також одразу наголосив, що аттичній чорнолаковій кераміці належить чільне місце в датуванні поховань, приділивши цьому питанню окремий розділ (Рогов 2011). Розглянуто такі типи посуду як лекіфи, кіліки, канфари, одноручні чаші, скіфоси та ойнохої, тобто ті типи, що найчастіше трапляються в могилах. Кожний тип автор розділив на групи та датував згідно з хронологією посуду з Афіньської агори. Особливу увагу приділено лекіфам як провідній складовій керамічного супроводу. Дослідник склав детальний каталог знахідок, зокрема й аттичної чорнолакової кераміки. Слід наголосити, що ця робота відрізняється не лише рисунками посуду, а й штампованого та різьбленого орнаменту, що суттєво полегшує аналіз цього матеріалу. З-поміж головних висновків автора відзначимо той, що типи посуду з Північного Причорномор'я виходять за межі знайденого на Афіньській агорі, що є фундаментальним орієнтиром для його впорядкування (Рогов 2011, с. 23, 135—137, 141).

На тлі Херсонеса спеціальних робіт з вивчення чорнолакової кераміки міст Боспору небагато, і це, передовсім, публікації матеріалів некрополів. До таких належать праці, присвячені некрополю Німфею (Грач 1999, с. 221—223; Аветиков 2007, с. 8—11), в яких серед інвентарю згадана й аттична чорнолакова кераміка. Це стосується і публікації матеріалів некрополя Тірамби, в якій наголошено на поодиноких знахідках аттичного чорнолакового посуду та надано його фото (Коровина 1987, с. 13).

Натомість К. Домжальський і Д.Є. Чистов детально охарактеризували аттичну чорнолакову кераміку з ділянки «Н» у Німфею. Дослідники розглянули за періодами кожний будівельний комплекс і з-поміж знахідок наголосили також на аттичній чорнолаковій кераміці. Скориставшись типологією посуду з Афіньської

агори, вони визначили основні його типи, знайдені на різних ділянках Німфею. Найбільша кількість належить до посуду відкритого типу — чаші, кіліки, канфароподібні кіліки, сільнички та ін. Вичерпно описано морфологічні особливості кераміки та обґрунтовано її датування. Також слід відзначити дослідження С.О. Данильченко, присвячені чернолаковому посуду із святилища Деметри в Німфею та з Єлизаветівського городища на Дону (Данильченко 1999, с. 173—176; 2002, с. 121—129; 2007, с. 124—126), в яких детально описано та проілюстровано посуд. Нині розпочато також комплексне дослідження аттичної чернолакової кераміки із Пантикапея, що тривалий час залишалася поза увагою (Егорова 2013, с. 166—171).

Попри появу фундаментальних розробок, ще й дотепер певна кількість праць зводиться до вказівок про наявність чернолакової кераміки у складі поховального супроводу (якщо йдеться про матеріали з некрополів) та опису її морфологічних особливостей, встановлення дати виготовлення. Менше спостерігаємо праць, в яких приділено увагу саме цій категорії посуду та вказано не лише її типи, але й суттєво уточнено датування окремих типів посуду в контексті інших матеріалів, на ґрунті чого зроблено спроби ширших історичних ви-

сноків стосовно динаміки торгівельно-економічних зносин певного центру з Аттикою. Відтак, нагальним завданням є подальше вивчення аттичного чернолакового посуду з боку нинішніх можливостей хронології, на підставі якої можна провадити подальші хронологічні розробки й гончарного посуду інших видів, зокрема й того, який неможливо «вузько» продагувати.

Отже, попри те, що аттичну чернолакову кераміку з античних міст Північного Причорномор'я досліджують уже майже півтора століття, вивчено її в окремих регіонах неоднаково. Останнім часом найкраще вивчено матеріали з пам'яток Західної Таврики, Херсонеса та з поселень його хори, що активно вводяться до наукового обігу, зокрема у вигляді узагальнювальних праць. Вирівнюється й ситуація з вивченням цього посуду із міст, некрополів і сільських поселень Боспору. На цьому тлі матеріали із Ольвії також потребують аналізу та залучення до наукового обігу на рівні нинішніх знань, оскільки враження про аттичний чернолаковий імпорт з цієї пам'ятки можна скласти лише за матеріалами з двох розкопів. Тож ольвійська колекція аттичного чернолакового посуду досі найменше відома серед пам'яток Північного Причорномор'я.

- Аветиков А.А.* Охранные работы на некрополе Нимфея // Археологические исследования в Крыму 1995 год. — Симферополь, 2007. — С. 8—11.
- Белов Г.Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—36 гг. — Севастополь, 1938.
- Белов Г.Д.* Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — 7. — С. 143—182.
- Белов Г.Д.* Керамика конца 5—4 вв. до н. э. из некрополя Херсонеса // ТГЭ. — 1976. — XVII. — С. 112—122.
- Блаватский В.Д.* История античной расписной керамики. — М., 1953.
- Брашинский И.А.* Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э. — М., 1963.
- Вдовиченко И.И.* Античные расписные вазы в Северном Причерноморье. — Симферополь, 2008.
- Вдовиченко И.И., Николаенко Г.М.* Античная расписная керамика с хоры Херсонеса Таврического. — Севастополь, 2011 (ХСб. — XVI).
- Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. — М.; Л., 1949.
- Гайдукевич В.Ф., Леви Е.И., Прушевская Е.О.* Раскопки северной и западной части Мирмекия // МИА. — 1941. — 4. — С. 110—148.
- Грач Н.Л.* Некрополь Нимфея. — СПб., 1999.
- Данильченко С.А.* Чернолаковая керамика боспорских колоний Елизаветинского городища // БФ: греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 173—176.
- Данильченко С.А.* Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка II // ΣΥΣΤΙΓΙΑ. Сборник памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 217—222.
- Данильченко С.А.* Чернолаковая керамика из нимфейского святилища Деметры // БФ: Погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 121—129.
- Данильченко С.А.* Чернолаковый кратер из святилища Деметры (Нимфей) // БФ: Сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007. — С. 124—126.
- Егорова Т.Е.* Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма. — М., 2009.
- Егорова Т.Е.* О чернолаковом импорте в Пантикапее в VI—II вв. до н. э. // БФ. Греки и варвары на евразийском перекрестке. — СПб., 2013. — С. 166—171.

- Егорова Т.Е.* Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения // *Stratum plus*. — 2014. — № 3. — С. 303—323.
- Журавлев Д.В., Ломтадзе Г.А.* Керамические комплексы эллинистического некрополя Ольвии // *Археология*. — 2007. — № 1. — С. 78—90.
- Книпович Т.Н.* Художественная керамика в городах Северного Причерноморья. // *Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры*. — М.; Л., 1955. — С. 165—190.
- Книпович Т.Н., Славин Л.М.* Раскопки юго-западной части Тиритаки // *МИА*. — 1941. — 4. — С. 37—60.
- Козуб Ю.И.* Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Козуб Ю.И.* Древнейшее святилище Ольвии // *Ольвия*. — К., 1975. — С. 139—163.
- Коровина А.К.* Раскопки некрополя Тирамбы (1966—1970) // *СГМИИ*. — 1987. — 8 — С. 3—71.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // *ОАК* за 1903 г. — 1906. — С. 20—43.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // *ОАК* за 1908 г. — 1912. — С. 93—108.
- Леви Е.И.* Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935, 1936 гг. // *Ольвия*. — К., 1940. — Т. 1. — С. 105—126.
- Леви Е.И.* Ольвийская агора // *МИА*. — 1956. — 50. — С. 35—119.
- Леви Е.И.* Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960) // *Ольвия. Теменос и агора*. — М.; Л., 1964. — С. 131—175.
- Лейпунская Н.А.* Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры (1972—1977) // *Ольвия и ее округа*. — К., 1986. — С. 29—37.
- Мальмберг В.К.* Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888—1889 гг. // *МАР*. — 1892. — 7. — С. 3—31.
- Монахов С.Ю., Рогов Е.Я.* Керамические комплексы некрополя Панское I // *АМА*. — 1990. — 8. — С. 122—151.
- Назарчук В.И.* Чернолаковая керамика // *Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. и др. Жилые дома Центрального квартала Ольвии*. — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 312—356. (МАИЭТ. — Suppl. 13).
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966.
- ОАК* за 1896 г. — СПб., 1898.
- ОАК* за 1900 г. — СПб., 1902.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рыжова Л.А.* Два редких чернолаковых сосуда с накладным орнаментом из Херсонеса // *Хсб*. — 2004. — XIII. — С. 196—202.
- Рогов Е.Я.* Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму. — Симферополь, 2011. (МАИЭТ. — Suppl. 10).
- Рогов Е.Я., Тункина И.В.* Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское-1 // *Археологические вести*. — 1985. — 5. — С. 159—175.
- Русяева А.С., Назарчук В.И.* Аттическая керамика // *Древнейший теменос Ольвии Понтийской* — Симферополь, 2006. — С. 169—177. (МАИЭТ. — Suppl. 2).
- Самойлова Т.Л.* Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988.
- Самойлова Т.Л.* Импортная керамика эллинистического времени из Тире и основные направления торговли с центрами Средиземноморья // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.)*. Тез. докл. науч. конф. — Тирасполь, 2002. — С. 282—287.
- Силантьева Л.Ф.* Некрополь Нимфея // *Некрополи некоторых Боспорских городов*. — М., 1959. — С. 18—45 (МИА. — 69).
- Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Стоянов Р.В.* Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э. // *БИ*. — 2005. — 8. — С. 39—52.
- Стоянов Р.В.* Комплекс керамики второй четверти IV — середины III вв. до н. э. из северо-восточного района Херсонеса Таврического // *Hurboreus*. — 2007. — Vol. XIII. — Fasc. 1/2. — С. 245—282.
- Ушаков С.В.* Керамический комплекс Херсонеса Таврического (по материалам работ BSP- Причерноморского проекта у «Базилики 1935 г.») // *МАИАСК*. — 2010. — 2. — С. 7—26.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // *ОАК* за 1902 г. — СПб., 1904. — С. 2—27.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // *ОАК* за 1906 г. — СПб., 1909. — С. 1—50.
- Фармаковский Б.В.* Памятники античной культуры, найденные в России. IV. // *ИАК*. — Пг., 1911. — 42. — С. 134—143.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии // *ОАК* за 1913—1915 годы. — Пг., 1918. — С. 1—51.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // *СГАИМК*. — 1925. — 1. — С. 143—192.

- Фармаковский Б.В.* Розкопування Ольвії р. 1926. Звіт. — Одеса, 1929.
- Шкорнил В.В.* Раскопки в Керчи // ОАК за 1902 г. — СПб., 1904. — С. 47—59.
- Шкорнил В.В.* Раскопки в Керчи // ОАК за 1907 г. — СПб., 1910. — С. 75—83.
- Handberg S., Peterson J.H.* Black-glossed pottery // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A.D. — Aarhus, 2010. — P. 187—196.
- Sparkes B.A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. — Princeton, 1970. (The Athenian Agora. XII).

Надійшла 29.01.2015

И.А. Чечулина

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АТТИЧЕСКОЙ ЧЕРНОЛАКОВОЙ КЕРАМИКИ ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье проанализированы работы отечественных исследователей, посвященные аттической чернолаковой керамике из античных центров Северного Причерноморья. Исследование аттической чернолаковой керамики разделено на три этапа: рубеж XIX—XX вв. — до начала 1940-х гг. — начало изучения посуды этого вида, описание материалов; 1950—70-е гг. — появление работ с детальной датировкой, комплексное исследование керамики; с 1970-х гг. — составление типологий и классификаций.

К первому этапу относятся отчеты, публикации материалов из раскопок, где порой авторы уделяли внимание и чернолаковой керамике, работы в основном носят описательный характер, редко встречаются фотографии и рисунки. С 1920-х гг. публикуются массовые находки чернолаковой посуды не только с некрополей, но и из раскопок поселений. На втором этапе появляются первые обобщающие труды, посвященные расписной керамике, где значительное место занимает чернолаковая посуда. Больше внимания исследователи уделяют хронологии, изменению морфологии форм, качеству лака. Значительную роль на этом этапе играют труды, характеризующие керамические комплексы поселений.

Современный этап исследования аттической чернолаковой керамики знаменуют фундаментальные разработки массовых материалов Афинской агоры в середине 1970-х гг. Все больше внимания уделяется аттической чернолаковой керамике, как основному датирующему критерию. Рассматриваются коллекции материалов из поселений, составляются каталоги. Работы, посвященные аттической чернолаковой керамике из городов Северного Причерноморья разделены на: работы по исследованию городищ, поселений и некрополей. Среди исследований некрополей много таких, где среди всего инвентаря вовсе не выделяют чернолаковую керамику. Особое внимание привлекают работы, где приводится типология этой посуды определенных видов.

I.O. Chechulina

TO THE HISTORY OF RESEARCH OF ATTIC BLACK-GLAZED POTTERY FROM THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

The main works by homeland researchers on Attic black-glazed pottery from the Ancient Greek centres on the north coast of the Black Sea are analyzed in the article. The study of Attic black-glazed ware is divided into three stages: from the edge of the 19th and the 20th centuries to the early 1940-s, the beginning of the research of this type of pottery and the description of archaeological materials; the 1950s—1970s, the appearance of works with detailed dating and apprehensive pottery research; since the 1970-s, the development of typologies and classifications.

The first stage includes reports and publications of materials from the excavations, in which the authors sometimes paid attention to the black-glazed pottery, and which were descriptive with occasional photographs and drawings. Since the 1920-s, there were published bulk finds of black-glazed pottery not only from necropolei, but also from the excavations at settlements. At the second stage, the first generalizing works appeared in which black-glazed pottery played a significant role. The researchers paid more attention to the chronology, the changes in forms morphology, and glaze quality. At this stage, works characterizing ceramic assemblages of settlements become playing a significant role.

The current stage of black-glazed pottery research is marked by fundamental developments of archaeological bulk material from the Athenian agora made in the mid 1970-s. More attention is devoted to black-glazed pottery as the main dating criterion. Collections of materials from settlements are discussed and the catalogues are made. The works devoted to Attic black-glazed pottery from the ancient cities of the north coast of the Black Sea are divided into the following groups: research at the hill-forts, settlements, and necropoleis. Among the necropoleis studies, there are many in which the black-glazed pottery is not separated among other inventory at all. Special attention is drawn to the works that provide the typology of certain types of this ware.